

Софія Іванівна клопотала за свого чоловіка у Петербурзі, й М.І.Ашинова спочатку заслала до Саратовської губернії [2, с. 15], але у жовтні 1889 р. він був помилуваний, і йому дозволили виїхати до маєтку дружини у Чернігівській губернії, а в квітні 1890 р. нагляд поліції був повністю знятий [2, с.15].

Про подальшу долю Миколи Івановича відомо небагато. Одні дослідники вважали, що він помер у себе на батьківщині в Саратовській губернії, інші - у маєтку дружини [2, с.15; 5, с.617]. Але у згаданій справі за 1899 рік зазначено, що «чоловік прохачки - в лікарні для божевільних в м.Києві» [1, арк. 5].

Хто ж ця мужня жінка, котра пов'язала своє життя з такою неординарною особистістю, супроводжувала чоловіка в усіх експедиціях, була поряд під артилерійським обстрілом? Софія Іванівна походила з дворянського роду Ханенків, відомих державних діячів та меценатів, тісно пов'язаних з Чернігівщиною. Ось що про неї говориться в клопотанні про призначення допомоги:

« 1. Прохачці 38 років.

2. Вона страждає на пухлину ніг після пологів, що не дає їй змоги заробляти на життя власною працею.

3. Має хворого чоловіка та дітей:

Софію, 9 років;

Боремира, 8 років;

Варвару, 6 років;

Катерину, 5 років.

Усі вони знаходяться під наглядом прохачки і в ніяких навчальних закладах не виховуються...» [1, арк. 4 - 5]. Виходячи зі скрутного матеріального становища, 11 серпня 1899 р. Софії Іванівні було пожалувано від імені імператора 100 крб. [1, арк.13].

У грудні 1912 р. С.І.Ашинова була ще жива, про що свідчить її прохання про поновлення межових знаків маєтку (хут. поблизу с.Іванівка) у Лотаківській волості Суразького повіту Чернігівської губернії [6, арк.1 - 1 зв.].

Гадаємо, матеріал приверне увагу читачів часопису як до цієї особистості, так і до інтенсивнішого використання архівних документів.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 127, оп. 1, спр. 8496.
2. Кривцов Н. Казацкая станица на берегах Красного моря // Вокруг света. - 2002. - Октябрь. - С. 8 - 15.
3. Новое время. - 1886. - 23 сентября.
4. Лесков Н. Вдохновенные бродяги // Собрание сочинений в 12-ти тт. - Т. 12. - М.: Правда, 1989.
5. Успенский Г.И. Собрание сочинений в 9-ти тт. - Т. 7. - М.: Худ. лит-ра, 1957.
6. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 127, оп.11, спр. 2084, арк.1 - 1 зв.

Світлана Федоренко

●

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЧАТКОВИХ НАРОДНИХ ШКОЛАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано розвиток початкової народної освіти у школах Полтавської єпархії у ХІХ столітті. Головний акцент зроблено на дослідженні організації навчально-виховного процесу у церковнопарафіяльних школах та школах грамоти цього історичного періоду.

Початкова народна освіта в діяльності православного духовенства Російської імперії у ХІХ ст. займала одне з центральних місць. До 60-х рр. вона перебувала, головним чином, у руках священно- та церковнослужителів православної церкви, визначна роль яких у підготовці грамотного населення неодноразово підкреслювалася міністром народної освіти [1]. Проте успіхи від учительської справи духівників у поширенні освіти серед простих людей у цей період не були визначними, адже головний напрямок діяльності православного духовенства зосереджувався на релігійно-моральному вихованні народу.

Протягом усього століття неписьменність народу залишалась однією з головних культурно-соціальних проблем як Росії в цілому, так і зокрема України. У 1856 р. в імперії діяло 1 320

початкових шкіл, або одна школа припадала на 9,6 тис. жителів, а один учень - на 150 чол. [2, с. 513]. Скасування кріпосництва стало своєрідним поштовхом до масового культурно-освітнього руху прогресивних сил суспільства, який змусив царський уряд розпочати реформування народної освіти.

Св. Синод розробив та видав цілу низку указів і положень, які стосувалися розвитку початкової освіти, залучивши до цієї справи православне духовенство. У 1864 р. були розроблені та видані «Положення про початкові народні училища»¹ [3, с. 217-280; 4, с. 617-631]. У 1884 р. - особливі «Правила про церковнопарафіяльні школи»² [5, с. 350-356; 6], до яких Св. Синодом у 1886 р. було внесено доповнення спеціальними постановами від 14 лютого, 20, 27 березня, 3 квітня та 2 травня та розроблено і затверджено «Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл» [7, с. 14-15; 8, с. 5-10; 9]. У 1891 році було вироблено «Правила про школи грамоти», які надавали цьому виду шкіл законного статусу та регламентували їхню діяльність³ [10; 11, с. 1-6; 7]. У 1896 р. - опубліковано «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного ісповідання» і, нарешті, у 1902 р. видано «Положення про церковні школи» .

Безумовно, вищезазначені заходи сприяли значному зростанню кількості початкових шкіл у Росії: наприкінці XIX ст., зокрема, у Східній Україні, порівняно з 1856 р., їх збільшилось майже у 13 разів і нараховувалось близько 17 000. Проте навіть таких кардинальних зрушень було недостатньо, адже поза школою продовжувало залишатися понад 70% дітей. Через це відсоток грамотних в українському суспільстві був на межі століть ще досить низьким: згідно з переписом населення 1897 р. у різних губерніях України він коливався від 15,5 до 27,9% (рівень грамотності у Російській імперії в цілому становив 21%) [12, с. 274-275; 13, с. 211]. Водночас в українських губерніях у 1899 р. загальна кількість шкіл грамоти (21 900) духовного відомства перевищувала всі інші типи початкових шкіл [7, с. 45-47].

Однією з головних умов якісного функціонування початкових народних шкіл була організація навчально-виховного процесу, який на території України, зокрема у Полтавській губернії, характеризувався тривалістю та еволюційністю.

Досліджуючи цю проблему, необхідно відмітити, що перші загальні праці з історії церковно-шкільної справи почали з'являтися напр. XIX - поч. XX ст., авторами яких були переважно історики з духовенства [14 - 16]. Крім того, середина XIX ст. характеризується появою спеціальних досліджень, присвячених особливостям початкової освіти окремих регіонів України, переважно Правобережжя [17 - 21]. Загальну оцінку культурницької, зокрема освітньої діяльності православного духовенства в Україні, подано у роботах таких видатних українських істориків та діячів української культури, як М.С. Грушевський, Д.І. Дорошенко, Н.Д. Полонська-Василенко, І.К. Огієнко, І. Власовський та ін. [22 - 26]. Сучасні дослідження присвячені діяльності православного духовенства в цілому кін. XIX - поч. XX ст. та аналізу їхньої освітньої діяльності зазначеного періоду [27; 28; 29; 30]. Ґрунтовних же досліджень аналізу освітньої діяльності православного духовенства Полтавської єпархії у XIX ст. наразі не існує, що і зумовлює мету нашого дослідження.

Організація навчального процесу у народних початкових школах дореформеного періоду не мала чіткої структури. Навчання велося за старою методикою: відбувалося механічне заучування спочатку букв, а потім складів [31, с. 62]. Дітей навчали читати за допомогою букваря або пересувних літер. Засвоївши механізм читання, діти вчили напам'ять молитви, потім переходили до складних церковних текстів. Одночасно учні оволодівали письмом, а також читанням світської преси. Поступово їх знайомили із св. історією, основними арифметичними діями; здібних дітей навчали церковного співу. Але обов'язкової програми для навчального курсу у початкових школах не існувало. Так звані публічні іспити, які проводилися наприкінці навчального року, не відображали істинної картини рівня знань кожного учня (до іспиту починали готуватися місяців за три до закінчення навчального року; обирали найкращих учнів, кожен з яких готував відповідь тільки з однієї дисципліни).

Зазначені факти призводили до відсутності єдності і порядку у викладанні, а це, у свою чергу, до низьких показників рівня знань учнів. Наприклад, у Кобеляцькому повітовому училищі у 1812 р. за таких умов було 60% невстигаючих [32, с. 389,390-391].

1 У 1874 р. було затверджено нову редакцію «Положень про початкові народні училища».

2 Після видання «Правил» церковнопарафіяльна школа набула офіційного статусу, а вище керівництво було покладено на Св. Синод. Крім присвоєння нової офіційної назви - «церковнопарафіяльні», цим школам було окреслено основною метою їхнього запровадження та діяльності виховання народу в дусі покірності самодержавному режимові.

3 Школи грамоти були визнані рівноправними поряд з іншими закладами початкової освіти, які відкривалися у міських, сільських парафіях та при монастирях, і підпорядковувалися (§24) виключно духовному відомству.

До того ж була відсутня стала форма оцінювання знань та поведінки учнів (успіхи відмічалися в особливих відомостях щомісяця та позначалися словами: «хорошо», «средственен», «понятен», «туп» тощо). Цей фактор сприяв доповненню чинників, що зумовлювали недосконалість навчально-виховного процесу у цих закладах і, як наслідок, низьку успішність учнів. Яскравим прикладом можуть слугувати Миргородське та Обухівське парафіяльні училища⁴ [33, арк.18-19., 24зв., 25-25зв.; 34, арк. 4 зв. - 5.; 35, арк. 2-3].

«Положення про початкові народні училища» 1864 р. запровадило єдину систему початкової освіти⁵ [2, с. 448.], відповідно до якої парафіяльні школи стали основним типом початкових шкіл (разом із міністерськими та земськими). Вони почали працювати за єдиним планом і програмою. Навчання відбувалося, як і на початку століття, обов'язково російською мовою (Ст.4)⁶ [13, с. 178-179]. Дітям давали елементарні знання: вчили Закону Божого, читати, писати, перших чотирьох дій арифметики й, де було можливим, церковного співу (Ст.3)⁷ [3, с. 273; 4, с. 618; 13, с. 210-211].

Зважаючи на те, що після введення «Положень» 1864 р. 2/3 парафій Росії у 1865 р. уже мали церковнопарафіяльні училища із загальною кількістю 400000 учнів, початкові навчальні заклади залишалися, як і раніше, у «жахливому» стані [21, с. 2]. Церковні школи Полтавської губернії (1867 р.) не були виключенням⁸ [36, с. 96].

Не врятував ситуацію і наказ Міністерства держмайна про збір за навчання кожного учня сільської школи по 2 крб. сріблом на користь наставника за умови помітних успіхів у навчанні. Перші все одно поступово втрачали бажання та можливість працювати (часто учителі працювали за умовну платню або безплатно), другі - або не хотіли ходити до школи, або зустрічали перепони з боку батьків та родичів [37, с. 298; 38].

4 У Миргородському парафіяльному училищі наприкінці навчального року (1835 - 1836 н. р.) складалась так звана «шаровая» відомість. У ній перераховувались усі учні класу, навчальні предмети (6 предметів: скорочений катехізис, св. історія, І частина арифметики, читання церковних та цивільних книг, письмо) та визначалась максимальна кількість «шарів» (балів) - 4 з кожної дисципліни. За таких умов учень найбільше міг отримати 24 «шарів» (4 «шари» помнож. на 6 предметів). Вивчення документа дозволяє стверджувати, що загальний рівень знань учнів не був високим, адже у відомості багато таких «шарів», як «0» та «1». Досить високі показники мали тільки троє (із 23-х хлопчиків); у одного у графі «число всіх шаров» значилось 21 «шар», у другого - 19, а у «третього» - 18. Прізвища та імена цих учнів, як найкращих, розташовувались у списку першими. Наприкінці року їх нагороджували похвальними листами (в нашому випадку троє), тих, хто має трохи менше «шарів» у порівнянні з першими, - книжками (у нашому випадку - п'ятеро). Врешіті-решт, із 23-х учнів тільки 10 (43 %) отримали право бути переведеними до наступного класу (напр., до 1-го кл. повітового училища).

Через десять років (1847 р.) у тому ж училищі знання учнів оцінювалися за п'ятибальною системою й у відомостях зазначалися як: «отличные», «оказавшие успехи» («хорошие», «посредственные», «не оказавшие успехов» («по неспособности», «по нерадению»). З 20-ти учнів четверо (20 %) були невстигаючими. В Обухівському парафіяльному училищі (Миргородський повіт) того ж року з 16-ти дітей невстигаючих було п'ятеро (30 %).

У 1852-1853 н. р. в Обухівському парафіяльному училищі знання оцінювалися за п'ятибальною системою і зазначалися як: «отличные», «хорошие», «изрядные», «посредственные», «слабые». Причому оцінки могли виставлятися з «плюсом» або «мінусом» (напр., 2+, 3-). Усі діти (1-го та 2-го класів) були поділені на розряди (перший, другий, третій). Перші три графи звітної відомості відведено для позначення здібностей, «прилежания» та поведінки учня (за п'ятибальною шкалою). Наступні графи - для оцінювання знань з навчальних дисциплін: у 2-ому кл. з шести предметів (Закон Божий, російська граматика, арифметика, чистописання, читання цивільних книг та читання церковних книг), у 1-ому кл. - з п'яти (не вивчалась російська граматика). З 11 учнів 1-го кл. тільки четверо (35 %) отримали право бути переведеними до 2-го класу.

5 Статус початкових народних училищ отримали низькі школи всіх відомств, міські й сільські, що утримувалися за рахунок казни, громад і приватних осіб, з підпорядкуванням їх Міністерству народної освіти, а церковнопарафіяльні училища - Св. Синоду. Усі вони оголошувалися загальностановими. Навчання тривало 2-3 роки, могло бути платним або безплатним. Керівництво училищами зосередилося у новостворених повітових і губерньських училищних радах, а контроль за ними у межах кожної губернії здійснювали попечителі народних училищ.

6 У ряді сіл, особливо на Полтавщині та Чернігівщині (навіть після впровадження у 1803 р. відповідно до «Правил народної освіти») чотирьох типів шкіл: парафіяльних, повітових, губерньських (гімназій), університетів, крім державних, продовжували діяти дяківські школи, які утримувалися на кошти батьків. У них дяки навчали дітей переважно українською мовою.

7 За новою редакцією «Положень про народні училища» (1874 р.) перелік обов'язкових предметів навчального курсу початкових народних училищ залишився без змін.

8 З доповіді місцевої губерньської училищної ради полтавським земським зборам, підготовленої на основі даних, отриманих від усіх повітових училищних рад: «они (церковнопарафіяльні школи) крайнє непрочны в своем существовании и чрезвычайнo несовершенны в своем устройстве. Весьма многие из них существуют только номинально и в них вовсе нет ни учения, ни учеников, а в других школах хотя существуют и ученики, и учение, но последнее производится крайнє неаккуратно и совершенно безуспешно. В одних из таких школ преподаются не все предметы начальных народных училищ, а в других все дело ограничивается изучением одной церковной грамоты, так что некоторые уездные училищные советы даже сомневаются, можно ли подобные школы считать начальными народными училищами, для которых Положением 1864-го года назначен более обширный курс» [36, с. 96].

Нарешті у «Правилах про церковнопарафіяльні школи» 1884 р. було остаточно скореговано зміст навчальних програм, згідно з яким окреслилась церковно-релігійна спрямованість навчання. До навчальних програм (§5) включено Закон Божий, письмо, читання цивільної преси, початкові арифметичні знання, у 2-класних школах - також і повідомлення з історії церкви та батьківщини [6, с. 547-549, 558].

Після введення «Правил» церковне керівництво, зокрема Полтавське єпархіальне, узяло під жорсткий контроль у церковних школах організацію навчально-виховного процесу. Це привело наприкінці XIX ст. до встановлення відносно правильної навчально-виховної роботи та задовільних результатів у більшості церковних шкіл Полтавської єпархії. Так, у звіті Кременчуцького відділення відмічалось, що процес навчання та виховання відбувається успішно у тих школах, які мають добре матеріальне оснащення, не часто змінюються вчителі, а завідуючий школою з любов'ю ставиться до своєї праці. Саме з цієї причини, наприклад, у Великих Будищах (Зінківський повіт) навчальний процес був добре налагоджений у двох монастирських школах [39, с. 641].

Але були й такі, де шкільна справа перебувала у незадовільному стані. Так, єпархіальний наглядач після відвідування уроків у жіночій школі грамоти при Миколаївській церкві Великих Будищ Зінківського повіту констатував: «чувствуется общее утомление, притупление всякого внимания, - скука и тягота» [39, с. 638]. У звітах Переяславського відділення зазначалося, що Жуківська та Бзовська школи за трирічне існування не випустили жодного учня [40, с. 130]. Не було жодного випуску протягом шести років і у Лялинській та Шабельниківській школах Золотоніського повіту з моменту відкриття їх у 1891 р. [41, с. 261].

Не завжди у церковних школах якість учнівських знань з різних предметів була на однаковому рівні. Наприклад, Пирятинське відділення відмічало, що Закон Божий, на відміну від інших предметів, діти засвоїли краще, гірше - арифметику [40, с. 130]. Діти Жуківської школи грамоти краще опанували арифметичний матеріал, російською ж мовою читали задовільно [39, с. 625-626].

В останнє десятиліття XIX ст. церковна періодика почала зосереджувати увагу на найкращих з навчально-виховної роботи церковнопарафіяльних школах. У 1893 р. статус найкращих церковних шкіл Полтавської губернії отримали 2 жіночі школи: при Єпархіальному жіночому училищі та двокласна Козельщанська⁹ [42, с. 463; 43, с. 996-999; 44, с. 98-100]. Через п'ять років (у 1898 р.) відмічалось вже 7 найкращих шкіл: 2 зразкові (при семінарії та єпархіальному жіночому училищі у Полтаві), 3 двокласні (2 жіночі при монастирях - Козельщанському та Великобудиському - та одна змішана у с. Згуровка Прилуцького повіту) та 2 другокласні (у с. Харьковці Лохвицького повіту та с. Горбинці Прилуцького повіту) [45, с. 288].

Фактичним підтвердженням успішного навчання у церковних школах того чи іншого повіту Полтавської губернії слугував випуск учнів із пільговим свідоцтвом IV розряду з відбування воїнської повинності [40, с. 131]. Перспектива отримання подібної пільги відіграла роль певного стимулу під час навчання у церковнопарафіяльних школах та школах грамоти. Для отримання пільги учні складали особливий іспит перед спеціальною екзаменаційною комісією, створеною з духовних осіб [46; 10, с. 336]. Ці пільги мали (за «Статутом про воїнську повинність» (ст. 56., п. 4.) ті учні, що успішно закінчили курс однокласної церковнопарафіяльної школи (§§1-18) [47, с. 167-180; 48, с. 9-20], що було зафіксовано у свідоцтві про закінчення

9 Козельщанська двокласна церковнопарафіяльна школа з самого початку свого існування (при жіночій общині) мала високий рівень організації навчально-виховного процесу. Усі навчальні дисципліни (відповідно до «Правил для двокласної церковнопарафіяльної школи при Козельщанській Богородице-Рождественській жіночій общині») викладалися згідно з програмами для церковнопарафіяльних шкіл. Заняття з рукоділля - за програмою, складеною начальницею общини та затвердженою Єпархіальним Преосвященним (п. 11.). Кожного дня у школі до обіду було 4 уроки, крім того щоденно шість 30-хвилинних уроків церковного співу та чотири годинних з рукоділля (після обіду) (п. 12.). Щотижневий розклад уроків складав законовчитель разом із учительками, потім подавався на розгляд до Єпархіальної училищної ради, після цього - на затвердження Преосвященному (пп. 15, 21). Шкільна бібліотека ділилася на учительську та учнівську (п. 16). Релігійно-моральне виховання було покладене на законовчителя та вчительок (вони ж відігравали роль виховательок) (п. 19.).

З 1894 р. при Козельщанській двокласній школі було відкрито додатковий клас - учительський курс (п'ятий рік навчання), завдання якого полягало у наданні можливості бажаючим після закінчення двокласної школи отримати статус народного учителя. Навчання у додатковому класі було спрямоване, по-перше, до більш глибокого та свідомого засвоєння ученицями тих предметів, що викладалися у церковних школах, по-друге, до набуття педагогічних навичок та умінь. З цією метою заняття поділялися на теоретичні та практичні. Теоретичні заняття зводилися до повторення всіх предметів, що викладалися у церковних школах. Практичні заняття полягали у спостереженні за уроками, що проводили досвідчені учителі (I півріччя), та у проведенні пробних уроків самими вихованками (II півріччя). Тренувальні уроки проводилися за певною схемою: готувався план заняття, методична розробка уроку, проведення безпосередньо уроку у присутності всіх учениць 5-го класу та викладача, після цього - обговорення уроку.

церковнопарафіяльної школи [8, с. 52-64, 67; 49; 50, арк. 1-3.].

Навчальний процес у початкових школах протягом XIX ст., особливо першої половини, супроводжувався труднощами, пов'язаними із браком підручників і навчальних посібників, а також інших необхідних засобів навчання. Наприклад, у 1808 р. Кобеляцьке повітове училище не мало жодного посібника, географія викладалася без глобуса та карт, фізика - без приладів, технологія та історія - без колекцій і малюнків. Тому навчання полягало у тому, що вчителі опитували та задавали нові завдання, а учні «зубрили» [32, с. 389].

Навіть після видання «Положень» 1864 р. парафіяльні училища, особливо сільські, виживали, як могли. Так, у парафіяльному училищі с. Дейкалівка (Зіньківський повіт) необхідні шкільні речі (2 лавки, дошка та ін.) були позичені у сусідньому містечку; навчальні посібники були різнорідними (5 примірників псалтирів, 11 начатків християнського учення, 19 букварів різних авторів) та у недостатній кількості. З огляду на зазначений факт недостатньої кількості підручників і посібників для кращого запам'ятовування літер було розповсюджено використання предметних асоціацій з побуту або навколишньої природи. Напр., буква «в» - уподібнювалася кренделю, «г» - ключу, «п» - одвіркам, «т» - тупому свердлу тощо. Цей метод також використовувався при запам'ятовуванні звуків. За таких умов з 26 учнів тільки 2 вміли читати [51, с. 438-439].

Перелік встановлених та затверджених Св. Синодом навчальних посібників спочатку отримали церковнопарафіяльні школи (§8) [5, с. 352; 8, с. 76]. На той момент (із запису у журналі Полтавської єпархіальної ради від 5 лютого 1885 р.) брак навчальних посібників був відчутний у більшості церковних шкіл [52, с. 118]. Школи грамоти отримали список навчальних посібників, затверджений Св. Синодом та училищною радою при Св. Синоді, тільки з виданням «Правил про школи грамоти» 1891 р. (§15) [10, с. 335]. До того ж часу підручниками в школах грамоти слугували ті, якими користувалися у церковнопарафіяльних школах або ж у школах, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Так, у школах грамоти Полтавської єпархії (1889-1890 н. р.) використовували: «Начальное обучение человеком хотящим учиться Божественному учению», буквар (вид. Св. Синоду), молитвеник, часослов, псалтир, Євангеліє, буквар Баранова, рахівниці та прописи Гербача [53, с. 117]. У 1890 р. з училищної ради при Св. Синоді через єпархіальні ради до кожної школи грамоти було надіслано по п'ять примірників навчального часослова, а до найбідніших - і по екземпляру російсько-слов'янської азбуки видання В. Комарова [54, 137].

У навчальному процесі велике значення мала наявність достатньої кількості однорідних навчальних посібників. Природно, що забезпечення церковних шкіл підручниками потрапило під постійний контроль з боку церковного керівництва. Ціла низка офіційних документів вищого духовного керівництва була спрямована на залучення усіх церковних структур до участі у забезпеченні церковних шкіл необхідною навчальною літературою [55, с. 4; 56, с. 659,661-662; 57, с. 592-593; 58, с. 874].

Втім, і наприкінці XIX ст. у церковних школах спостерігалася нестача навчальних посібників, що у свою чергу ускладнювало процес навчання та не давало можливості чітко дотримуватися затверджених Св. Синодом навчальних програм. Гадяцьке повітове відділення у звіті повідомляє, що брак підручників відчутний у школах нововідкритих та багатолюдних [59, с. 48]. У деяких церковних школах за відсутністю достатньої кількості рекомендованих підручників використовували й інші, переважно з допущених у початкових народних училищах Міністерства народної освіти [60, с. 218].

Навіть у тому разі, якщо церковна школа була забезпечена підручниками у достатній кількості, не можна стверджувати, що навчальний процес у ній налагоджено якісно. Виникала інша проблема - неоднорідність навчальних посібників. Ділення учнів на декілька груп, а саме: за кількістю підручників різних авторів, негативно впливало на успішність освітньої справи [61, с. 15].

Важливу роль у навчально-виховному процесі відігравали методи виховання. На поч. XIX ст. вони не відзначалися гуманністю. Дуже часто до учнів застосовували тілесні покарання. Як правило, протесту проти фізичних покарань не було. Так, прапорщик Войнов у 1812 р. скаржився полтавському губернатору на учителя Кобеляцького повітового училища не за те, що той різками покарав його сина (учня 1-го класу), а за те, що той спричинив йому «побої» [32, с. 390-391]. Навіть наприкінці XIX ст. проблема виховання за допомогою фізичної сили породжує полеміку: на сторінках журналу «Церковно-приходская школа» зустрічаються різні думки щодо доречності тілесних покарань. Поряд з цим розглядається антипод методу покарання - нагорода [62, с. 7-8, 32-35].

Функціонування початкових народних шкіл протягом 60-70-х рр. створило підґрунтя, яке сприяло певному вдосконаленню навчального курсу у церковних школах. «Правила» 1884 р. (§7) передбачали відкриття духовенством при церковнопарафіяльних школах додаткових класів

з окремих предметів, особливих ремісничих відділень та рукодільних класів [8, с. 56]. Сприяння влаштуванню особливих ремісничих та рукодільних класів «Правилами про повітові відділення Спархіяльних Училищних Рад» від 28 травня 1888 р. було покладено на повітові відділення (§6: е) [55, с. 4]. Зробити школу місцем, де учні набували різних практичних умінь та навичок, намагалися також церковні братства та їх відділення [63].

Навчальні предмети, котрі у «Програмах» 1886 р. не значилися як обов'язкові (напр., бджільництво, городництво, садівництво та ін.), особливою поширенням зазнали у 90-і рр.¹⁰ [64, с. 1089; 65, с. 51; 44, с. 103-104; 45, с. 292-293].

Варто зазначити, що заняття, які проводилися у школі у позаурочний час, більш-менш правильно були організовані лише у Сампсонівській церковнопарафіяльній школі (Полтавський повіт, біля Шведської могили). Учні навчалися садівництва, городництва, палітурної майстерності (переплітали книги шкільної бібліотеки) та бджільництва¹¹ [66, с. 56; 44, с. 103; 67, с. 290-291].

Відкриття рукодільних класів було пов'язане з освітою жіночої частини населення. Важливість жіночого виховання та освіти в народних школах та можливі підходи до процесу навчання неодноразово розглядалися на сторінках періодичних видань II пол. XIX ст. [68; 69, с. 347-350; 70, с. 195-202].

Складання навчального плану так само, як і загалом навчальний процес у школах для дівчаток, мало свої відмінності від шкіл для хлопчиків. Це було зумовлено особливостями жіночої особистості та призначенням, відведеним дівчинці у майбутньому дорослому житті. Невипадково у жіночій школі першочергове значення мало виховання, навчання ж у народній школі для дівчаток вважалося другорядною справою. К. Маковська у статті «Уроки рукоделія, как средство, способствующее привлечению девочек в школы» пропонувала скористатися тим, що селяни ждали бачити школу місцем отримання практичних знань та навичок, корисних для жінки у подальшому житті, та привернути дівчаток до церковних шкіл саме уроками рукоділля [5; 71, с. 607, 609, 612-613; 72, с. 127; 70, с. 195-202].

Народні школи для дівчаток відкривалися та працювали відповідно до загальних «Правил про церковнопарафіяльні школи» [5]. Їхня специфіка полягала у тому, що дівчата привчалися до суто жіночих справ. Майже в усіх жіночих церковних школах, за винятком тих, де викладали вчителі-чоловіки, дівчата займалися рукоділлям. Учителькою Є. О. Сизиневською була запропонована власна «Приблизна програма рукоділля для жіночих церковних шкіл». У педагогічній роботі часто використовувались посібники з рукоділля (напр., С. Давидової, Е. Янжул та ін.), в яких містилися не тільки корисні поради, але й пропонувався цікавий матеріал щодо проведення подібних уроків у школах країн Західної Європи [73, с. 1232-1233].

Головним завданням уроків рукоділля було навчити дівчаток виготовляти нескладні речі, потрібні у побуті кожної сім'ї. Для проходження курсу з рукоділля усі учениці, враховуючи їхні здібності та навички, ділилися на відділення. По мірі успішного опанування навичками з шиття у молодшому відділенні учителька переводила вихованок до наступного відділення (це відбувалося необов'язково по закінченні навчального року) [73]. Для стимулювання учениць виконувати завдання добре, швидко та якісно, старші учениці часто працювали на користь школи [65, с. 46-47].

У 90-і рр. у початкових жіночих школах Полтавській губернії відбувалося стабільне зростання кількості рукодільних класів. У 1889 - 1890 н. р. вони існували тільки при жіночій школі Козельщанської общини (у зазначений період община ще не набула статусу монастиря). У ній дівчата вчилися шиття та плетіння нескладних та найуживаніших у домашньому побуті предметів одягу та білизни, а у старшому класі навчалися шити на машинці, робити викройки та кроїти сукні та сорочки [53, с. 100; 60, с. 222-223]. Поступово такі заняття ширилися і в інших школах¹² [74, с. 23,25; 75, с. 926; 65, с. 50-51; 60, с. 222-223].

¹⁰ У школі при Густинському монастирі (Прилуцький повіт) ценці навчали школярів столярства, малярства, кравецької та шукатурної справи; у другокласній Горбинецькій школі (Прилуцький повіт), Жерноклевській (Золотоніський повіт) та Полтавській Рождество-Богородичній діти оволодівали палітурною майстерністю; садівництвом займалися у Денезькій і Пleshкаїнській школах (Золотоніський повіт), а також Озерській школі (Кобеляцький повіт); городництво опанували учні Федіївської (Полтавський повіт) та Пleshкаїнської (Золотоніський повіт) шкіл; у Крюківській школі (Кременчуцький повіт) під керівництвом місцевого учителя-псаломщика І. Зубковського діти навчалися шовківництва; при Іоанно-Богословському Красногорському монастирі (Золотоніський повіт) працювала школа іконопису, учителем якої був житель містечка Єремійки.

¹¹ Школа мала пасіку з 40-а вуликів системи Берлепіца, 1 скляний навчальний вулик; заняття проводилися за програмою, складеною для шкіл бджільницькою комісією при Імператорському Вільному Економічному Товаристві.

¹² У Свинарській школі Гадяцького повіту (цотизня відводилося по два уроки); у Пищанській та Денезькій жіночих школах Золотоніського повіту; майже в усіх жіночих школах Кременчуцького повіту; у Бербеницькій та Позницькій жіночих школах Лохвицького повіту; в усіх жіночих школах Полтавського повіту; у церковнопарафіяльній Серебрянській та двох школах грамоти - Прилуцькій та Блотницькій Прилуцького повіту; у селі Волошинівка, Великі Бубни, Протасівка та містечку Глинськ (при Миколаївській церкві) Роменського повіту; у Зубанівській жіночій церковнопарафіяльній школі Хорольського повіту; у містечку Опішня (при Успенській церкві) Зіньківського повіту; при Лубенській соборній жіночій школі.

У 1894 - 1895 н. р. рукодільні класи було відкрито в 11 жіночих школах (крім тих, що функціонували в усіх жіночих школах Полтавського повіту та майже в усіх Кременчуцького) [66, с. 57]. У 1895 - 1896 н. р. уже працювало 26 рукодільних класів (крім шкіл Полтавського та Кременчуцькому повітів) [44, с. 104.], а у 1896 - 1897 н. р. - 35 класів (крім шкіл Полтавського, Кременчуцького та деяких шкіл Роменського повіту) [45, с. 293]. Крім занять з рукодільля, дівчата навчалися й інших справ¹³ [65, с. 46-47; 76].

У XIX ст. поряд з церковнопарафіяльними школами діяли школи грамоти 14 [11, с. 19; 77, с. 12]. До освітньої реформи середини 60-х рр. школа грамоти була майже домашньою, не мала самостійного статусу та діяла, як різновид однокласної церковнопарафіяльної школи (вчитель не міг почати свою педагогічну діяльність без дозволу священика). Обсяг навчального курсу визначався не певною програмою, а знаннями учителя. Школа грамоти була школою релігійного виховання [78, с. 34], тому що батьки вимагали і слідували за тим, щоб діти навчалися молитов, заповідей, читати по-церковному і молитися. Крім того, читати російською мовою, рахувати та писати (останнє не завжди). Були випадки, коли знання самого вчителя, його старанність та здібності, а також допомога священика робили таку школу конкурентоздатною з офіційною однокласною школою [79, с. 9].

У «Програмах навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл», затверджених Св. Синодом у 1886 р., була визначена і програма навчання для шкіл грамоти. Згідно з цією «Програмою» школи грамоти складали перехідний ступінь від сім'ї до церковнопарафіяльної школи. Вони не обмежувалися певними термінами, жорсткими програмами, не потребували спеціального приміщення, але суворо дотримувалися релігійного напрямку виховання. Рівень викладання цілком залежав від особи вчителя. Для нього достатньо було правильно читати церковнослов'янською та російською мовами, вміти писати та рахувати [8, с. 95-96]. Наприкінці XIX ст. мали місце непоодинокі факти, коли школи грамоти досягали відносно високої організації та набували статусу церковнопарафіяльної [80, с. 218].

Отже, православне духовенство, зокрема Полтавської єпархії, відіграло визначну роль у розвитку початкових народних шкіл починаючи з 60-х рр. XIX ст. З одного боку, освітня діяльність Полтавського єпархіального духовенства була скерована указами та положеннями вищого церковного керівництва. З іншого, єпархіальне духовенство на чолі з єпархіальним преосвященим усебічно сприяло організації навчально-виховного процесу підвідомчих церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти. Особлива увага приділялася розвитку жіночих шкіл, що спричиняло досить високий рівень організації навчально-виховного процесу у них. Аналіз навчально-виховного процесу у початкових народних школах Полтавської губернії у XIX ст. дає підстави для з'ясування тогочасного рівня освітньої діяльності православного духовенства у Полтавській єпархії.

Джерела та література:

1. Циркуляр Міністра Народного Просвещения к попечителям учебных округов 24 июня 1884 года, № 10370.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. 2-е вид.: Навч. посібник. - К.: Либідь, 1998. - 616 с.
3. Положение о начальных народных училищах. //Полтавские епархиальные ведомости (далі ПЕВ). - Ч. Оф. - 1864. - № 19. -С. 271-280.
4. Положение о начальных народных училищах.//ПЕВ. - Ч.Оф. -1874. - №23. - С.617-631.
5. Правила о церковно-приходских школах. //ПЕВ. - Ч. Оф. -1884. - № 15-16. - С. 350-356.
6. Труды Киевской духовной академии. - 1885. - Кн. 4.
7. Церковные школы Российской империи и учащиеся в них за десятилетие 1898-1907. // Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времени издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о школах церковно-приходских. - СПб., 1909.

13 Наприклад, учениці 2-го класу Козельщанської жіночої школи з метою залучення до домашнього господарства, повинні були щодня прати та прасувати свою білизну, брати участь у приготуванні обіду та випіканні хліба, прислужувати в їдальні під час сніданку, обіду тощо. Також дівчата навчалися креслення (1 урок на тиждень у 1-ому класі) та малювання (3 уроки у 2-ому класі), що сприяло підготовці до навчання у монастирській школі іконопису.

14 Беруть свій початок з давньої церковно-дияконської школи. У кріпосний час учительовали в них «грамотні дворові люди». Поступово вони перейшли до рук унтер-офіцерів, солдатів та інших «безплатних» учителів з бідного напівкультурного середовища. Процедура відкриття шкіл грамоти була досить простою та не вимагала зайвої регламентації. Кількість дітей у таких школах досягала 10 - 15 осіб. Створювалися вони у тих парафіях, де не було жодної школи законного типу. Природними учителями цих шкіл ставали члени причету (переважно дячки) або місцевий селянин-грамотій. Спеціальних приміщень школи грамоти не мали (школа розміщувалася або в орендованому приміщенні, або у власному будинку вчителя, або переміщувалася по черзі з однієї хати до іншої). Навчання проходило з ранку до вечора серед господарського клопоту та розмов, на очах у всіх хатніх.

8. Сумароков Л. Собрание правил, законоположений и распоряжений Св. Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты. Изд. 5-е, значит. дополн. - Вятка, 1897. - 272 с.
9. Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Св. Синодом. - Киев, 1886. - 49 с.
10. Правила о школах грамоты. // ПЕВ. - Ч. Оф. - 1891. - № 11.-С. 332-337.
11. Меры по всеместному распространению грамотности в народе. -СПб., 1892. - 35 с.
12. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. - К.: Видавничий центр «Академія», 2001. - 656 с.
13. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Історія України: Навчальний посібник / за ред. Б.Д. Лановика. - 3-тє вид., випр. - К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. - 574 с.
14. Белгородский Н.К. К 25-летию юбилею церковной школы. -К., 1909.
15. Очерк (исторический) развития церковных школ за истекшее 25-летие (1884 - 1909). - СПб.: Издание Училищного Совета при Св.Синоде, 1909.
16. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II. - Казань, 1891. - 374 с.
17. Барсов Н. Школы на Волыни и Подолии в 1862 г. - СПб., 1863. - 156 с.
18. Игнатович П. Школы церковно-приходские и школы грамотности в Киевской епархии в 1885 г. - К., 1886. - 24 с.
19. Малышевский И. К вопросу о лучшем устройстве церковно-приходских школ. - К., 1883.
20. Малышевский И.И. Западная Русь в борьбе за веру и народность. Ч.1. - СПб., 1896.
21. Восторгов И.И. Государственная дума и церковные школы. - СПб., 1911. - 40 с.
22. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. -К.: Освіта, 1992. -156 с.
23. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. -К.: Веселка, 1991. - 46 с.
24. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. - Берлін, 1940. - 69 с.
25. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії православної церкви. У 2-х т. - Т.2.: Від сер. XVII ст. до 1923 р. - К., 1995. - 606 с.
26. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. - Н.-Й.: Укр. правосл. церква в ЗДА, 1977. - Т.ІІІ: XVIII - XX ст. - 390 с.
27. Гладкий С.А. Православное приходское духовенство в общественной жизни Украины в нач. XX века. - Диссерт. канд. ист. наук: 07.00.01. - 1998.
28. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. -Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 1997. - 50 с.
29. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900 - 1917 років: соціально-релігійний аспект. - К.: Знання, 1998. - 270 с.
30. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX - початок XX ст.). - Десерт. канд... іст. наук: 07.00.01. / Інститут історії НАН України. - К.: [Б. в.], 2002. - 225 с.
31. Несколько слов о сельских училищах. // ПЕВ. - Ч. Неоф. -1864. - № 14. - С.47-64.
32. Фисенко. А. История Кобеляцкого поветового училища. //Киевская старина. - Т.ХІХ. - 1887. - С. 387-398.
33. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). - Ф.958. -Оп. 1. - Спр.16 (Ведомость о состоянии Миргородского уездного и приходского училищ, программе преподавания и другое. - 1835-36 гг.).
34. ДАПО. - Ф.958. - Оп.1. - Спр.88 (Отчеты, ведомости, именные списки учителей и чиновников Миргородского уездного, Миргородского и Обуховского приходских училищ за 1847 г.).
35. ДАПО. - Ф.958. - Оп.1. - Спр.100 (Отчет и ведомости о состоянии Обуховского Приходского училища за 1853 г.).
36. Свод журналов и постан. Полтавского губ. зем. 3-го созыва 1867 г. - С. 732-741.
37. Взгляд на сельские приходские школы и меры к должному улучшению и существенной пользе их. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1865. -№ 21. - С. 297 - 304.
38. К-ий. Г. От чего сельские школы не исправно посещаются учениками? //Церковно-приходская школа. - 1888. - сентябрь - С.26-32.
39. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1896. - №21.
40. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - № 6.
41. ПЕВ - Ч. Оф. - 1898. - № 11-12.
42. Третья годовщина Полтавского Епархиального Братства во имя святого преподобно-мученика Макария. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1893. - № 10. - С. 452-471.
43. Правила для двухклассной церковно-приходской женской школы при Козельщанской Богородице-Рождественской женской Общине. //ПЕВ. - Ч. Оф. - 1889. - № 24. - С. 992-999.
44. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - № 5.
45. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1898. - № 13.
46. Собр. Указ. и Расп. Прав. - 1889. - №31. - ст.272.
47. Сборник государственных знаний под ред. В.П. Безобразова (в 8 т.). Т.1: Заметка о сокращенных сроках воинской повинности и обязательном обучении., Г.С. Сидоренки (проф. Импер. Ун-та св. Владимира). - СПб., 1874.

48. Тихомиров Д. Сборник правил и программ для церковно-приходских школ, с относящимися к ним определениями Св.Синода. - Могилев на Днепре, 1887. - 98 с.
49. Церковный вестник. - 1886. - № 42.
50. Ф.770. - Оп.1. - Спр.286 (Свидетельства учеников об окончании церковно-приходских школ. - 1897.).
51. Первоначальное обучение грамотности в сельском училище. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1865. - № 24. - С. 438-441.
52. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1885. - № 7.
53. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1891. - № 3.
54. Церковно-приходская школа. - 1891. - Кн. 3.
55. Правила об уездных отделениях Епархиальных Училищных Советов. //Церковно-приходская школа. - 1888. - август.
56. Программа отчетных сведений, представляемых ежегодно Епархиальным училищным Советам уездными отделениями оных. //ПЕВ. - Ч. Оф. - 1889. - № 15. - С. 658-662.
57. Руководственные указания и форма для составления благочинными годичных отчетных рапортов. //ПЕВ. - Ч. Оф. -1895. - № 15. - С. 588-603.
58. Руководственные правила для уездных наблюдателей церковных школ Полтавской Епархии. //ПЕВ. - Ч. Оф. - 1896. - № 31. - С. 870-876.
59. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - № 3.
60. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1892. - № 6.
61. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Лубенского уезда за 1893 - 1894 уч. г. //ПЕВ. - Ч. Неоф. -1895. - № 9. - С. 1-29.
62. Горбов Н. О дисциплинарных мерах в народной школе. //Церковно-приходская школа. - 1887. - Кн. 3. - С. 7-37.
63. Нарциссов Д. Православные церковные братства в России. //ПЕВ. - Ч. неоф. - 1890. - № 11. - С. 411-456.
64. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1892. - № 23.
65. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской Епархии за 1893 - 94 учебный год. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1895. - № 6 - 7. - С. 1-64.
66. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1894 - 1895 учебный год. //ПЕВ. - Ч. Неоф. (Приложение). - 1896. - № 4.
67. Церковно-приходская школа. - 1891. - Кн. 5.
68. Ильяшевич. Ст. Речь о необходимости посылать в школу и девочек. // ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1884. - № 3. - С. 133-137.
69. Церковно-приходская школа. - 1895. - Кн.6.
70. Церковно-приходская школа. -1891. - Кн. 4.
71. О постановке женского воспитания и обучения в народных школах. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1891. - № 16. - С. 606-614.
72. Федоренко С.А. Сприяння православного духовенства розповсюдженню освіти серед жіночої частини населення Полтавської губернії (II половина XIX століття).//Історична пам'ять. Науковий збірник. - Полтава: [Б.в.], 2005. - № 1-2. -С.126-136.
73. Примерная программа рукоделия для женских церковных школ. // ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1897. - № 32. - С. 1230-1233.
74. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1892. - № 1.
75. Образцовая начальная женская школа при Полтавском епархиальном женском училище. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1893. - № 23. - С. 924-936.
76. Вторая годовщина Полтавского епархиального Свято-Макарьевского Братства. //ПЕВ. - Ч. Неоф. - 1892. - № 12. - С. 500-513.
77. Соколов. Г. Школы грамотности. //Церковно-приходская школа. - 1888. - Кн. 11. - С. 3-15.
78. Церковно-приходская школа. - 1889. - август.
79. Записка о церковных школах. - Б.м., б.г. - 52 с.
80. ПЕВ. - Ч. Оф. - 1897. - №8.

Петро Пиріг

З ІСТОРІЇ ЛІСОВИХ ПРОМИСЛІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII ст.

Ще з глибокої давнини в лісах Чернігівщини водилась надзвичайно велика кількість звірів і птахів. Це створювало сприятливі умови для занять її населення полюванням.

У зазначений період у регіоні існував особливий вид промислу, який обслуговували стрільці й пташники. Ці категорії людей займалися відстрілом і ловом звірів та птахів¹. В останній